

МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Лариса Калмикова
(Переяслав-Хмельницький)

У статті розглядаються підходи відомих вітчизняних психологів і психолінгвістів до мовленнєвої діяльності, еволюція їхніх поглядів на предмет психолінгвістики; своєрідність мовленнєвої діяльності як психолінгвістичного феномену, як специфічного прояву мовленнєвих процесів.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, мовленнєва поведінка, висловлювання, суб'єкт мовлення, мовні засоби, інтенція, мета, процесуальність.

В статье рассматриваются подходы известных отечественных психологов и психолингвистов к речевой деятельности, эволюция их взглядов на предмет психолингвистики; своеобразие речевой деятельности как психолингвистического феномена, как специфического проявления речевых процессов.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевое поведение, высказывание, субъект речи, языковые средства, интенция, цель, процессуальность.

In this article are regarded the approaches of well known home psychologists and psycholinguists to speech activity, evolution of their views on the subject matter of psycholinguistics, specific character of speech activity as a psycholinguistic phenomenon and purposeful manifestation of speech processes.

Key words: speech activity, speech behavior, utterance, subjects of discourse, linguistic means, intention, proceedings.

Постановка проблеми. До недавнього часу поняття “мовленнєва діяльність” ототожнювалася з дефініцією “мовлення” як глобальним об’єктом психології. Дослідження психолінгвістів останніх 10-ти років переконливо доводять необхідність розмежування мовленнєвої діяльності і мовленнєвої поведінки, врахування багатоманітності і своєрідності мовленнєвих процесів.

Актуальність дослідження. Врахування специфіки мовленнєвої діяльності як цілеспрямованого структурованого, довільного, свідомого, навмисного мовлення та її відмінностей від неусвідомлюваних мимовільних, ненавмисних мовленнєвих виявів надасть можливість доцільно підходити як до моделювання породжувальних процесів мовлення, так і до створення ефективних технологій формування у дітей мовленнєвих операцій та дій.

Отже, **мета** статті – проаналізувати погляди психологів і психолінгвістів на мовленнєву діяльність та еволюцію предмету дослідження психолінгвістики, складовим компонентом якого є мовленнєва діяльність; з’ясувати сучасне розуміння феномену “мовленнєва діяльність”.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел засвідчив, що починаючи із шістдесятих років минулого століття на базі запропонованої О.М.Леонтьєвим моделі ієрархічної будови мовленнєвої діяльності та змісту багатьох інших психологічних досліджень Т.В.Ахутіної, М.І.Жинкіна, І.А.Зимньої, О.О.Леонтьєва, О.Р.Лурія та ін. виникає нова галузь психологічного знання – теорія мовленнєвої діяльності, предметом якої стають, з одного боку, мовленнєві операції й дії, а з іншого – структура процесів мовленнєвиробництва й мовленнєсприйняття в їх співвіднесеності зі структурою мови.

В мовленнєвій діяльності як важливому об’єкті психологія почала моделювати передусім загальну для будь-якої діяльності систему мовленнєвих операцій і дій, які є центральною ланкою в ланцюжковій

мовлення: між мотивом, планом і досягненням наміченої мети висловлювання [10].

Теорію мовленнєвої діяльності в 50-60 рр. ХХ ст. позитивно сприйняли психологи й лінгвісти колишнього Радянського Союзу як певний природний крок у розробці проблем психології мовлення та психології мови, які ставилися й вирішувалися в тогочасній науці. Поява теорії мовленнєвої діяльності збігалася за часом із пошуками в науці нових експериментальних і теоретичних підходів, з потребою ввести точніші й операціональніші поняття [13]. Дослідження в галузі цієї теорії спрямовувалися на аналіз мовної здатності людини в її ставленні до мовленнєвої діяльності і системи мови. На відміну від психології мовлення, теорія мовленнєвої діяльності почала вивчати не тільки свідомі мовленнєві дії, викликані мотивом, спрямовані на мету, підпорядковані плануванню й контролю, а й специфічні утворення у психіці людини, “відповідальні” за структурні особливості мовленнєутворення і мовленнєсприйняття [8].

Теорія мовленнєвої діяльності певний час була аналогом галузі американської психологічної науки – психолінгвістики, яскравим представником якої є Ч.Осгуд. У західній психології, зауважує І.М.Румянцева, поняття діяльності завжди ототожнювалося з поняттям активності і ніколи не було окремим науковим напрямом [15].

У вітчизняній науці, як зазначають психологи, словосполучення “теорія мовленнєвої діяльності” спочатку використовувалося для того, щоб методологічно чіткіше відмежуватися від необіхівіористичних засад психолінгвістики США.

Другою причиною, чому в науці тривалий час використовувався вираз “теорія мовленнєвої діяльності” (як синонім терміна “психолінгвістика”), була також і специфіка її предмета дослідження: “...мовленнєва діяльність як ціле та закономірності її комплексного моделювання” [10, 106].

З 1958 року у вітчизняній психологічній науці замість терміна “теорія мовленнєвої діяльності” поступово почав утверджуватися термін

“психолінгвістика” – завдяки першим працям і дослідженням О.С.Ахманової (1958), О.О.Леонтєва (1961), а також напрацюванням першого Всесоюзного семінару з психолінгвістики, який відбувався в 1966 році [1], [8]. Підґрунтям для бурхливого розвитку вітчизняної психолінгвістики, зауважував О.О.Леонтєв, були як об’єктивні причини, пов’язані з чітким розумінням прикладної значущості психолінгвістики (масова комунікація, публічне мовлення, реклама, навчання мовам, засвоєння рідної, іноземної мов тощо), так і суб’єктивні – пов’язані з поступовим розвитком психолінгвістики, з розвитком ідей, які висловлювали вчені Т.В.Ахутіна-Рябова, Є.М.Верещагін, Т.М.Дрідзе, М.І.Жинкін, О.О.Залевська, І.А.Зимня, О.М.Леонтєв, О.О.Леонтєв, О.Р.Лурія, І.М.Румянцева, Л.В.Сахарний, Т.Ю.Созонова, О.М.Соколов, Ю.А.Сорокін, А.Є.Супрун, Є.Ф.Тарасов, В.Д.Тункель, Т.Н.Ушакова, Р.М.Фрумкіна, І.Ю.Черепанова, А.М.Шахнарович та ін.

Еволюціонували погляди щодо предмета психолінгвістики. Від його трактовки як відношення інтенцій або станів мовця і слухача (мовної здатності) – до структури повідомлень як процесу або механізму кодування та декодування за допомогою системи кодів. Стани комунікантів розглядалися виключно як прояв свідомості, а власне процес комунікації – як процес передачі певної інформації від мовця до реципієнта [10]. З виникненням ідеї мовленнєвої діяльності, як тричленної системи (мовна здатність – мовленнєва діяльність – мова), вона почала трактуватися як процес кодування і декодування, в якому заданий зміст формується заздалегідь [6]. Що ж стосується самої триади, то в ній мовна здатність почала співвідноситися не лише зі свідомістю й підсвідомими пластами психіки, а й з цілісною особистістю людини; мовленнєву діяльність вважали процесом саморегуляції соціальних груп, суспільства в цілому; мова трактувалася як система орієнтирів, необхідних для діяльності людини в предметному й соціальному світі, що оточує її [6]. Надалі мовленнєву діяльність почали розглядати під кутом зору спілкування, а його – як процес внутрішньої саморегуляції соціуму [9]. За Є.С.Кубряковою, у

психолінгвістиці як “...у фокусі постійно відбувається зв’язок між змістом, мотивом і формою мовленнєвої діяльності, з одного боку, та між структурою й елементами мови, використаними в мовленнєвому висловлюванні, з іншого” [4, 16]. У психологічному словнику зазначається, що мета психолінгвістики – розгляд особливостей механізмів породження й сприймання мовлення у зв’язку з функціями мовленнєвої діяльності у суспільстві і з розвитком особистості [14]. Визначення предмета психолінгвістики, дане О.О.Леонтьєвим в 2003 р., формулюється як “...співвідношення особистості зі структурою та функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і мовою як головною утворювальною характеристикою образу світу людини, з іншого” [5, 19]. Таким чином, змінилися не тільки потрактування мовленнєвої діяльності, а й самої мови; вона почала розглядатися в якості “системи орієнтирів”, необхідних для діяльності людини в оточуючому її предметному й соціальному світі, як для орієнтування самої людини, так і для забезпечення орієнтування інших людей [5]. Таким чином, психолінгвістика органічно ввійшла в систему психологічних наук “...про породження, функціонування й будову психічного відображення реальності, яке опосередковує життя індивідів” [11, 12]. З погляду психолінгвістики мовленнєва діяльність і мова розглядаються як складові, що “...беруть участь у формуванні та функціонуванні самого цього психічного відображення, а також у процесі опосередкування цим відображенням життєдіяльності людей” [5, 20].

Якщо американська психолінгвістика Н.Хомського-Дж.Міллера завжди була лінгвістично зорієнтованою, то вітчизняна виникла і з самого початку розвивалася як невід’ємна частина загальної психології. В ній мовлення трактувалось не як система реакцій, а, на відміну від необіхвіоризму, як активна цілеспрямована мовленнєва діяльність; висвітлювалася її соціальна природа та соціальна обумовленість; процеси мовленнеутворення і мовленнесприйняття органічно вписувались у всю систему людської діяльності, яка містила в собі три компоненти: мотиваційний, цільовий та

виконавський [12]. Мовленнєва діяльність розглядалася як така, що народжується з потреби; передбачає використання соціальних засобів, знаків, планування її кінцевої мети і намічання засобів її виконання. Здійснюючи діяльність, людина досягає поставленої мети. Одиначний акт діяльності – це єдність усіх трьох її складових: починається мотивом і планом, а завершується результатом, досягненням наміченої з самого початку мети; між ними – динамічна система конкретних дій та операцій, спрямованих на це досягнення. Структурність і цілеспрямованість розглядалися в науці як дві найважливіші характеристики будь-якої специфічної людської діяльності [11], [12].

Якщо у психології та психолінгвістиці Московської школи частіше використовував діяльнісний підхід, де мовлення характеризувалося за параметрами того чи іншого акту діяльності, або його компонентів (дій, операцій), то в американській психології панував біхевіористський підхід, відповідно до якого психолінгвістика займалася стимулами або мовленнєвими реакціями. Вважаючи психіку продуктом зовнішніх впливів, біхевіористи Дж. Уотсон, Е. Торндайк розуміли їх виключно як стимули, що зовнішньо впливають на організм. Зміст психіки людини зводився до сукупності реакцій організму на ці стимули і зв'язків стимулів із реакціями. Для Леонарда Блумфільда, погляди якого є зразком біхевіористського підходу до мовлення, мова – звичайна кількісна добавка до інших стимулів, що якісно не відрізняється від інших стимулів. Лінгвістичні форми забезпечують лише специфічну більш тонку координацію, ніж інші засоби. Мова – це форма поведінки, завдяки якій індивід пристосовується до соціального середовища [3]. В п'ятдесяті роки минулого століття, біхевіористи, зокрема Чарльз Осгуд, не відмовляючись від схеми “стимул – реакція”, стають на позиції реалістичної психофізіологічної інтерпретації “проміжних змінних”, що опосередковують реакції організму на ті чи інші стимули і використовуються для пояснення складних мовленнєвих форм поведінки [16].

“Еволюціонований” необіхевіоризм представлено в особі Ч.Осгуда і Дж.Керолла. Саме вони стали засновниками американської психолінгвістики й авторами першої наукової праці “Psycholinguistics”, виданої в 1954 році [16].

Книга Б.Скіннера “Мовленнєва поведінка” – праця пізнього біхевіоризму, створювалася на тлі полеміки з новою книгою – “Psycholinguistics”, в якій висвітлювалися єдність позицій щодо мовлення представників різних наук, зокрема психології, лінгвістики та ін., а також напрацювання в галузі психолінгвістичних одиниць, що значно вплинуло на розвиток американської та світової науки [18].

Отже, ті чи інші спрямування в психолінгвістиці розглядають конкретні мовленнєві події з різних позицій. Але незалежно від методологічних і концептуальних підходів до мовлення обов’язковими характеристиками, що описують мовленнєві події або мовленнєві ситуації, як зазначають психолінгвісти, є: процесуальність, суб’єкт мовлення (в різних підходах виділяють різні властивості й характеристики суб’єкта), об’єкт мовлення (його адресат), мотив (потреба), інтенція (мовленнєвий намір), мета (хоча у біхевіористів вона факультативна), зміст (предмет мовленнєвого спілкування), мовні (семантичні) засоби (І.М.Горелов, К.Ф.Сєдов, В.М.Дружинін, Д.В.Ушаков, О.О.Залевська, І.А.Зимня, О.П.Клименко, О.А.Коломійцева, О.О.Леонтєв, Дж.Міллер, Е.Ф.Тарасов).

Таким чином, мовленнєва діяльність стала розглядатися у світлі сучасних знань про природу і конкретні фактори мовленнєвого процесу, про “діяльнісний” підхід до “глобального” мовлення. Виникло трактування її як певного виду діяльності, а саме як мовленнєвої, яка “не є сукупністю мовленнєвих актів, сукупністю... висловлювань” [10, 27]. Вона, обґрунтував О.О.Леонтєв, “...психологічно організована подібно іншим видам діяльності, тобто, з одного боку, характеризується предметним мотивом, цілеспрямованістю, евристичним характером, з іншого – складається з кількох послідовних фаз (орієнтування, планування, реалізація плану,

контроль). Мовленнєва діяльність може виступати як самостійна діяльність зі специфічною мотивацією. Складовими і є мовленнєві дії, що мають мету, підпорядковану меті діяльності, і мовленнєві операції – вони варіюються відповідно до умов або форм мовленнєвих дій, включених у ту чи іншу немовленнєву діяльність” [7, 412]. Одночасно О.О.Леонтьєв зауважує: мовленнєвої діяльності, як такої, не існує, якщо мовлення не самоцінне, тобто не виступає в якості професійної діяльності (оратор, лектор тощо). Цю думку підтримують інші психологи. “Щодо діяльності вчителя школи, викладача ВНЗ, – пишуть Б.Ц.Бадмаєв і А.А.Малишев, – то вона за своєю суттю є повністю мовленнєвою діяльністю” [2, 9]. Поширена також думка, що мовлення не є самостійною діяльністю, що воно не має власні мотиви, цілі, які реалізуються певними засобами в кінцевий результат, оскільки присвячене іншій діяльності, продукується для задоволення мотивів і досягнення мети інших немовленнєвих видів діяльності: пізнавальних, ігрових, перцептивних, теоретичних, практичних тощо. В цьому контексті мовлення слугує іншим видам діяльності як засіб, знаряддя. Тільки завдяки різним видам діяльності мовленнєва стає актуальною, потрібною в різних ситуаціях життєдіяльності, й тому не може вважатися автономним. У більшості випадків мовленнєвої комунікації згідно з О.О.Леонтьєвим, існує “...лише система мовленнєвих дій, які входять до певної діяльності – цілком теоретичної, інтелектуальної або частково практичної. З одним мовленням людині нічого робити, воно не самоціль, а засіб, знаряддя, хоча може по-різному використовуватися в різних видах діяльності” [10, 27]. Незважаючи на висловлене ним, О.О.Леонтьєв все ж вважає за доцільне використовувати термін “мовленнєва діяльність”, але обов’язково при цьому пам’ятати, що “...мовлення не заповнює собою всього “діяльнісного” акту” [10, 27]. У таких термінологічних доповненнях і уточненнях вчений вбачає деякі переваги, а саме: “...згадування слова “діяльність” змушує нас весь час пам’ятати про специфічно “діяльнісне” розуміння мовленнєвих проявів” [10, 27]. Проте власне словосполучення “мовленнєва діяльність” О.О.Леонтьєв вважає

нетермінологічним. На його думку, в психологічному розумінні, воно може мати місце лише в тих випадках, коли метою мовленнєвої діяльності є власне побудова висловлювання, коли мовлення самодостатнє. Комунікативне вживання мовлення майже завжди передбачає певну немовленнєву мету. Висловлення, як правило, виникає для чогось. Говоріння ж відбувається, щоб досягти якогось результату. Тобто мовлення входить як складова частина в діяльність іншого порядку [7].

Аналізуючи із сучасних психологічних позицій категорію мовленнєвої діяльності, І.М.Румянцева зазначає, що в ній головним є все свідоме, планове, контрольоване, мотивоване і цілеспрямоване, все решта – службові функції, підпорядковані свідомим мовленнєвим діям, тому такий підхід вважає “прямолінійним і механістичним”, оскільки діяльність людини не ієрархія процесів (мовленнєві дії, мовленнєві акти – операції (мовленнєві навички) – психофізіологічні функції мовлення), яким відведена “операційно-технічна роль” (Ю.Б.Гіппенрейтер), а взаємопов’язана і взаємообумовлена система, в якій всі компоненти однаково важливі [15]. “По суті під мовленнєвою діяльністю, – згідно з О.О.Леонтєвим і його послідовниками, – і розуміється сам феномен мовлення, і таке розуміння... фактично загальноновизнане” [15, 33].

Мовленню як діяльності притаманна узагальнена структура: воно має предметний мотив і мету (що сказати і для чого), становить собою суму мовленнєвих дій і вид активності, що спричиняється потребою в спілкуванні, самовираженні тощо, а також воно складається з послідовних фаз орієнтування, планування, реалізації плану, контролю. Оскільки мовленнєва діяльність – це завжди сукупність усвідомлених дій, тому вона “...не взмозі іноді пояснити значний пласт неусвідомлюваних мовленнєвих явищ: все те, що стосується афективного, емоцій-ного, чуттєвого, спонукального, інтуїтивного або просто неусвідомлюваного” [15, 27]. Це потребує звернення до поняття “мовленнєва поведінка”, яка “...може бути спонтанною, імпульсивною, афективною, неконтрольованою свідомістю” [15, 27].

Висновки. Виділення мовленнєвої діяльності як окремого явища серед різних мовленнєвих процесів має велике прикладне значення, особливо для лінгвометодики, оскільки дає уявлення про відмінні властивості їх перебігу, специфічні особливості їхніх психофізіологічних механізмів, а відтак дозволяє організовувати процес навчання, адресно спрямовуючи його або на розвиток спонтанного, неусвідомлюваного, афективного, ненавмисного, мимовільного мовлення, або на розвиток цілеспрямованого навмисного, усвідомлюваного, довільного, контрольованого мовлення – залежно від дидактичної мети і вікових особливостей оволодіння і володіння дітьми мовою.

Література

1. Ахманова О.С. О психолінгвистике. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – 64 с.
2. Бадмаев Б.Ц., Малышев А.А. Психология обучения речевому мастерству. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – 224 с.
3. Блумфилд Л. Язык / Пер. с англ. Е.С.Кубряковой, В.П.Мурат. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
4. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 158с.
5. Леонтьев А.А. Основы психолінгвистики. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 287 с.
6. Леонтьев А.А. Основы психолінгвистики. – М.: Смысл, 1999. – 288 с.
7. Леонтьев А.А. Психолінгвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1990. – 967 с.
8. Леонтьев А.А. Психолінгвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1969. – 307 с.
9. Леонтьев А.А. Психология общения: Пособие для доп. образования: 2-е изд. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
10. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.

11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
12. Леонтьев А.Н. Общее понятие о деятельности // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С. 5-20.
13. Питання психології мислення і мови // Наук. зап. НДІ психології. – К.: Рад. шк., 1959. – Т.13. – 210 с.
14. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
15. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. – М.: PerSe (Логос), 2004. – 316 с.
16. Psycholinguistics // A Survey of Theory and Research Prod Lens / Ch. E. Osgood & T.A. Sebeok (Ed.). Baltimore, 1954.
17. Readings in laguage development / L. Bloom (ed.). – N. Y.: Wiley, 1978. – XII, 506 p., ill.
18. Skinner B.F. Verbal Behavior. – New York, 1957.